

Menneske – han, hun, den eller det?

Genusforenkling og genusændring fra gammeldansk til moderne dansk med sideblik til svensk

Af Kathrine Thisted Petersen

In Early and Late Middle Danish (c. 1100–c. 1525), the gender system featured a morphological distinction between the masculine, the feminine, and the neuter. Irrespective of whether nouns denoted humans, animals, things, or abstract categories, the personal pronouns *han* 'he', *hun* 'she', and *det* 'it' were used as anaphoric and cataphoric elements. In Early Modern Danish (c. 1525–c. 1700), however, the masculine and the feminine merged into a common gender represented by the referring pronoun *den* 'it', confining *han* and *hun* to nouns denoting humans. This article demonstrates how *den* was introduced randomly parallel to *han* and *hun* until it became part of a new semantically based gender system. Remarkably, during this transitional period including four different kinds of pronominal reference, many nouns changed from one gender to another, presumably because of this new system. In Swedish, a similar development can be observed. By drawing semantic analogies between a couple of parallel Danish and Swedish nouns, I attempt to explain why the original gender changed or did not change, resulting in gender differences between the two languages.

1. Indledning¹

Genussystemet i det danske skriftsprog har gennemløbet en afgørende udvikling fra gammeldansk til moderne dansk. I gammeldansk herskede der et morfologisk baseret system med streng genuskongruens i maskulinum, femininum og neutrum mellem substantiver, adled og henvisende pronomener. I moderne rigsdansk finder man derimod et semantisk baseret system hvor maskulinum og femininum er forbeholdt mennesker og visse dyrearter som kat og hund, mens det øvrige diskursunivers består af substantiver i enten utrum eller neutrum. Da genusforholdene på forskellige stader af det danske sprogs historie er lidet udforsket, kan der endnu ikke tegnes noget klart og sammenhængende billede af hele udviklingsforløbet. I denne undersøgelse tages der udgangspunkt i et mindre udvalg af tekster der kan anskueliggøre forskellige ændringer af både morfologisk og semantisk karakter i perioden 1300 til 1600.

Da de klassiske danske dialekter har udviklet hver sit genussystem, må man i en sammenlignende undersøgelse af forskellige udviklings-

---

1 Tak til Simon Skovgaard Boeck og Steffen Krogh for udbytterige drøftelser.

trin holde sig inden for ét dialektområde. Genstanden for nærværende undersøgelse er det skriftsprog der udspringer af sjællandsk, og som fra omkring år 1600 kan betegnes som den danske skriftsprogsnorm (Pedersen 1999: 93). For at kunne illustrere genussystemets forskellige udtryksformer fra den ene yderlighed med morfologisk styret ufravigelig genuskongruens til den anden yderlighed baseret på semantiske principper henvises der indtil ældre nydansk omkring 1525 også til skånske kilder. I modsætning til nogen af de øvrige danske dialekter rådede skånsk i ældre og til dels yngre middeldansk stadig over en omfangsrig kasus- og genusbøjning. I de sjællandske tekster der er overleveret fra den gammeldanske periode, finder man ingen eksempler på et morfologisk genussystem af tilsvarende format. Teksterne fra perioden mellem de to yderpunkter inddrages som eksempler på forskellige tendenser der på hver sin måde viser ansatser til overgangen fra det morfologiske til det semantiske system. F.eks. illustreres det hvordan genus anvendes til semantisk at adskille ord fra hinanden, og hvordan utrumpronomenet *den* bliver almindeligt samtidig med at *sexus* vinder frem på bekostning af *genus*.

Til sidst vil det blive belyst hvordan overgangen fra det ene til det andet genussystem af semantiske årsager kan have ført forskellige genusændringer med sig. I overgangsperioden med fire henvisningsmuligheder i form af *han*, *hun*, *den* og *det* herskede der både morfologiske og semantiske principper indtil det semantiske system med utrum og neutrum som udtryk for ikke-menneskelige størrelser blev enerådende. Da man i svensk finder en lignende udvikling fra det ene til det andet system (Davidson 1990: 48-53), vil det være interessant at se på forskelle og ligheder. Karakteristisk er det at mange genusændringer i både dansk og svensk samt nuværende genusforskelle mellem de to sprog opstod i overgangsperioden mellem de to genussystemer. Genusændringerne i denne periode kan muligvis skyldes sprogbrugernes nye måde at anskue genuskategorien på; en semantisk forbindelse mellem to ord kan have ført til ændringen af det ene ords genus i analogi med det andet. Eksempelvis har da *menneske* i modsætning til sv. *människa* udviklet sig fra femininum til neutrum. Dette kunne bero på et betydningsfællesskab med substantivet *lig* der tidligere kunne betegne en levende krop eller et levende legeme (ODS XII: 791 s.v. I. *Lig* 1). Den samme forklaring anvendes f.eks. i 'Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache' (EWDS) når det uddybes at det latinske indlån i tysk *Mauer* blev tilskrevet femininum i analogi med *Wand* til trods for den maskuline oprindelse: »Von dem Wort *Wand* ist dann

auch das Genus auf *Mauer* übertragen worden« (EWDS: 608 s.v. *Mauer*). Det er klart at en sådan semantisk sammenhæng aldrig vil kunne påvises med sikkerhed. Et grundvilkår for diakron sprogforskning er det at direkte bevisførelse for hvordan og hvorfor en ændring finder sted, stort set altid er umulig. Det betyder imidlertid ikke at man bør undgå mulige forklaringsmodeller.

Som optakt til undersøgelsen skal det bemærkes at der tages udgangspunkt i Brøndum-Nielsens (1950: 8-10), Skautrups (1944: 81-310, 1947) og Jensens (2011: 96) periodebetegnelser. De tre perioder olddansk/runedansk fra ca. 800 til ca. 1100, ældre middeldansk fra ca. 1100 til ca. 1350 og yngre middeldansk fra ca. 1350 til ca. 1525 kan samles under fællesbetegnelsen gammeldansk. Efterfølgende kan man opdele den nydanske periode i ældre nydansk fra ca. 1525 til ca. 1700 og nutidsdansk fra ca. 1700 og fremefter. Betegnelsen klassisk norrønt bruges om sproget i de ældste bevarede vestnordiske håndskrifter fra ca. 1150 til ca. 1350 (Noreen 1923: 8). Da både dansk og svensk er mangelfuldt overleveret fra tiden før 1100, anvendes de vestnordiske kilder som repræsentant for en oprindelig fællesnordisk sprogform fra omkring år 0 til begyndelsen af 700-tallet. Dette tidsrum betegnes normalt urnordisk (Nedoma 2010: 19-23).

Glosseringen gennem hele artiklen tager udgangspunkt i Lehmanns (2004) retningslinjer. Grammatiske kategorier anføres dog kun hvis de er relevante for eksemplets illustrationsformål. I så tilfælde angives segmenteringsgrænsen mellem stamme og bøjningsendelser med en bindestreg, mens et punktum angiver at samme morfem udtrykker flere indholdskategorier. Selv om nogle morfemer kan udtrykke flere alternative indholdstræk, anføres som hovedregel kun de træk der gør sig gældende i den specifikke kontekst. Stedvis ansættes et Ø (nul) som endelse i det nominale bøjningssystem. Denne operation gennemføres dog kun hvor der foreligger en manifest variant af den pågældende endelse et andet sted i bøjningssystemet. Det skal desuden bemærkes at kasus kun angives hvis en given form kan identificeres som en del af et paradigme med tydelig formvariation. Er der eksempelvis tale om endelsen -Ø på den neutrale *a*-stamme *liif* 'liv', anvendes NGEN som udtryk for en substantivform der ikke er genitiv. I tilfælde hvor et substantiv ikke opviser nogen formvariation, anføres blot SG eller PL. Kursiv anvendes i alle eksempler som udtryk for at et forkortelsestegn i det originale håndskrift eller tryk er blevet erstattet med bogstaver. I oversættelsen omkranses forklarende tilføjelser af kantede parenteser. Alle fremhævelser med fed skrift er foretaget af mig.

2. Overordnet udvikling fra tredelt til todelt genussystem i dansk skriftsprog

I det gammeldanske skriftsprog bøjedes den bestemte artikel, adjektiver, participier, visse numeraler og pronomener i overensstemmelse med substantivernes iboende genera maskulinum, femininum og neutrum uafhængigt af de semantiske omstændigheder. Til substantiverne henvistes der med de personlige pronomener *han*, *hun* og *det*. Efterhånden som kasusendelserne faldt bort, var det til sidst udelukkende muligt at markere substantivets genus med de personlige pronomener. Genussystemet i moderne rigsdansk bygger derimod på en grundlæggende skelnen mellem menneskelige og ikke-menneskelige størrelser. Mens oprindelige maskuliner og femininer betegnende dyr, ting og abstrakter nu hører under den fælles genuskategori utrum med det henvisende pronomen *den*, fungerer *han* og *hun* udelukkende som henvisning til mennesker og visse dyrearter der står mennesket særlig nært, som kat og hund. Genuskategorien neutrum er forblevet intakt. Mens genussystemet i de klassiske øst- og sønderjyske dialekter svarer til forholdene i moderne rigsdansk, skelnes der i Vestjylland mellem tællelige substantiver i utrum og stofbetegnelser som *det fløde* i neutrum (Nielsen 1959: 44-45). Kun i dialekterne i Vendsyssel og på Djursland, Læsø, Anholt og Samsø opretholdes det tredelte system ligesom i ømålene og skånsk. Pedersen (1999: 93) kan konstatere at udviklingen af det nye system der blev normsættende for moderne rigsdansk, fandt sted mellem 1550 og 1650. Hvordan og hvorfor denne omfortolkning blev gennemført, er imidlertid endnu uklart. Pedersen (1999) har foreslået at sprogkontakten i København mellem sjællandsk, skånsk og nedertysk kan have ført til opkomsten af utrum som erstatning for maskulinum og femininum. Som ovenfor nævnt er formålet med nærværende undersøgelse ikke at komme nærmere en afklaring af dette spørgsmål, men derimod at give forskellige eksempler på morfologiske og semantiske ændringer i perioden frem til det system der eksisterer i dag.

3. Grundlæggende principper bag genustilskrivning

I alle sprog der indeholder kategorien genus, kan der ifølge Corbett (1991: 7) identificeres en eller anden form for system selv om det ikke er umiddelbart synligt. Evidensen herfor er at modersmålstalende normalt ikke laver genusfejl, og at indlånte ord uproblematisk tilskrives et genus. Et eksempel

på at indlånte ords genus normalt følger de samme regler som arveordene, giver Corbett med henvisning til tamilsk: »[M]atches and pipe are associated with fire and so are assigned to gender II« (Corbett 1991: 71). I dette tilfælde er der tale om et semantisk system på den måde at et ords genus kan udledes af dets betydning. Derudover kan et genussystem bygge på formelle principper af enten fonisk eller morfologisk art. De morfologiske principper adskiller sig fra de foniske ved at være funderet på flere bøjnings- eller afledningsformer. At et fransk substantiv udlydende på /ɛzð/ som f.eks. *maison* i de allerfleste tilfælde er femininum, kan man derimod udlede af blot en enkelt bøjningsform, dvs. enten singularis- eller pluralisformen (Corbett 1991: 51, 60). Mens et genussystem godt kan bygge udelukkende på semantiske principper, fungerer de formelle principper altid sammen med en semantisk kerne (Corbett 1991: 8, 34). Selv om der i gammeldansk er tale om et hovedsagelig morfologisk funderet system, retter genus sig således efter det biologiske køn i substantiver som *mothir* ‘mor’ (r-st. F) og *fathir* ‘far’ (r-st. M). Dette semantiske princip var også udgangspunkt for det morfologiske system i klassisk norrønt (Trosterud 2006: 1444-1445). Som Corbett (1991: 225) konkluderer, har semantiske regler normalt forrang for formelle regler. For hybride substantiver med mulighed for både semantisk og morfologisk betinget kongruens kan man således opstille et såkaldt kongruenshierarki; jo tættere tilknytningen er mellem substantivet og det kongruerende ord, des større er sandsynligheden for en morfologisk betinget kongruens. Hierarkiet bevæger sig fra attributter med den tætteste tilknytning til substantivet gennem prædikativer og relativpronomen frem til personlige pronomen med den fjerneste tilknytning. Nedenfor illustreres det med et tysk eksempel hvordan et personligt pronomen i modsætning til et relativpronomen kan kongruere semantisk med substantivet ved at rette sig efter det biologiske køn (Corbett 1991: 226-228):

(1) Das ist das Mädchen, **das** ich gesehen habe.
 ‘det er DEF.NOM.SG.N pige REL.AKK.SG.N jeg set har’
Det er pigen som jeg har set.

(2) Schau dir dieses Mädchen an, wie gut **sie/es**
 ‘se dig DEM.AKK.SG.N pige på hvor godt PERS.NOM.3.SG.F/N

Tennis spielt!
 tennis spiller’

Se engang den pige! Se hvor god hun er til at spille tennis!

I det følgende skal det eksemplificeres hvordan der fra ældre middeldansk til ældre nydansk viser sig forskellige tegn på at semantiske forhold tillægges stadig større betydning i genussystemet.

4. Tegn på nye semantiske principper i overgangen mellem to genussystemer

Til at eksemplificere genusbrugen på forskellige sprogstader spændende fra ældre middeldansk til ældre nydansk benyttes følgende tekster: ‘Skånske Lov’ (SkL) i håndskrifterne AM 28,8° fra ca. 1300, B 69,4° fra ca. 1350 og GKS 3125,4^{o2} fra ca. 1550 (SkL XCIII-XCV), ‘En dansk lægebog’ (Såby) i håndskriftet AM 187,8° fra begyndelsen af 1400-tallet (Driscoll & Óskarsdóttir 2015: 205), den skånske version af det religiøse opbyggelsesskrift ‘Sjælens Trøst’ (SjT) i håndskrifterne C 529 og A 109 fra ca. 1425, den danske version af den latinske folkebog ‘Lucidarius’ (Luc) i håndskriftet AM 76,8° fra mellem 1452 og 1467 (Luc IX), Christiern Pedersens ‘En nøttelig Legebog’ (Lege) fra 1533 samt Hans Christensen Sthens ‘Christelige oc vdkaarne Bøner’ (Bøn), ‘En Liden Haandbog’ (Haand) og ‘En liden Vandrebog’ (Vandr) fra henholdsvis 1577, 1578 og omkring 1589 (Vandr 184). Med hensyn til sprogformen kan teksterne inddeles i en skånsk og en overvejende sjællandsk gruppe. Til den første gruppe hører ‘Skånske Lov’ (SkL) og ‘Sjælens Trøst’ (SjT). ‘En dansk lægebog’ (Såby) beskrives som et tydeligt eksempel på en sjællandsk tekst med enkelte tegn på påvirkning fra skånsk (Såby XI). Da der står flere skrivere bag ‘Lucidarius’ (Luc), kan man finde både nordjyske og sydvestsjællandske træk heri (Luc X-XI). Som barnefødt i Helsingør resp. Roskilde repræsenterer Christiern Pedersen og Hans Christensen Sthen ligeledes det sjællandske skriftsprog (DBL XI: 202-205 s.v. *Christiern Pedersen*, XIV: 107-109 s.v. *Hans Christensen Sthen*).

De skånske tekster fra ældre og yngre middeldansk er valgt med en bevidst målsætning om at vise hvordan der i dansk tidligere har hersket et morfologisk styret genussystem med ufravigelig kongruens mellem substantivernes iboende genus og dertil knyttede adled. Som de sjællandske tekster skal illustrere, var genusbøjningen i denne dialekt allerede stærkt reduceret på dette tidspunkt. Den skånske dialekt fungerer således som

---

2 Det skal bemærkes at dette håndskrift er en bearbejdet og stedvis forøget udgave af lovbogen foretaget af Henrik Smith (SkL XIX). Henrik Smith (ca. 1495-1563) blev født i Malmø og døde samme sted (DBL XIII: 527-528 s.v. *Henrik Smith*).

repræsentant for et tidligere ikke belagt sjællandsk sprogstade med den fulde kasus- og genusbøjning i behold.

4.1. Tredelt morfologisk genussystem i ældre middeldansk

På baggrund af Jensens (2011) og min (Petersen 2018) analyse af bøjningsformerne i ‘Skånske Lov’ (SkL) i håndskriftet B 69,4° fra ca. 1350 kan det konkluderes at der i denne tekst findes et omfangsrigt kasussystem med en klar opdeling mellem maskulinum, femininum og neutrum. Dette gælder for både substantivernes, den bestemte artikels, adjektivernes, participiernes, pronomenernes og visse numeralers vedkommende sådan som det delvis eksemplificeres nedenfor:

- (3) Sæl   man   **iorth-Ø**   **sin-a**
 ‘sælger mand jord.F-NOM.AKK.SG.F POSS.3.SG-AKK.SG.F

ukunn-um   **mann-i** (SkL 213)
 ubekendt-DAT.SG.M mand.M-DAT.SG.M’
Sælger en mand sin jord til en mand uden for slægten

Den feminine *ō*-stamme *iorth* forekommer i sin endelsesløse nominativ-akkusativform der efterfølges af det possessive pronomen *sina* med en entydig akkusativendelse. Adjektivet *ukunnum* og den stærktbøjede maskuline rodstamme *manni* bærer de særskilte dativendelser *-um* og *-i*.

Samtidige eksempler fra ‘En dansk lægebog’ (Såby) viser at kasus- og genusbøjningen i sjællandsk er stærkt reduceret. Feminin og maskulin genuskongruens finder man stadig i et vist omfang inden for pronominal- og artikelbøjningen. I (4)-(6) forekommer f.eks. de feminine former af det demonstrative pronomen og den ubestemte artikel *the* og *een* og den maskuline form af det possessive pronomen *sin*:

- (4) *thæt*   rensær **the**   sot (Såby 26)
 ‘DEM.NGEN.SG.N fjerner DEM.NGEN.SG.F sygdom’
det fjerner den sygdom

- (5) oc lat *thæt*   i **een**   reen grydæ (Såby 20)
 ‘og kom PERS.NGEN.3.SG.N i INDEF.SG.F ren gryde’
og kom det i en ren gryde

- (6) Om man bulner i **sin** strubæ (Såby 37)
‘hvis mand svulmer op i POSS.3.SG.M strube’
Hvis man svulmer op i sin strube

Kasusbøjningen er imidlertid stort set forsvundet. I modsætning til det skånske eksempel ovenfor hvor *manni* bærer en entydig dativendelse, optræder det indirekte objekt *man* i (7) endelsesløst:

- (7) Tac wluam af haren, oc thør thæt oc giør puluer af oc
‘tag livmoder af haren og tør PERS.NGEN.3.SG.N og gør pulver af og
gijf quinnæ oc **man** at drickæ bathæ samæn (Såby 94)
giv kvinde og mand at drikke begge sammen’
*Tag livmoderen fra en hare, lad den tørre, pulveriser den, og giv det til
kvinden og manden så de kan drikke det begge to*

4.2. Opretholdelse af tredelt morfologisk genussystem med semantisk indflydelse i yngre middeldansk

I yngre middelsjællandsk kommer forskellen mellem maskuline og feminine substantiver udelukkende til udtryk gennem ana- og kataforisk henvisning med de personlige pronomener. I følgende eksempel fra den danske version af den latinske folkebog ‘Lucidarius’ (Luc) fra mellem 1452 og 1467 henvises der således med *hun* til *bogenss*:

- (8) Willæ i **bogenss** naffn vithæ Luci- / darius mwndhæ **hun-Ø**
‘vil I bogens navn kende Lucidarius bør PERS-NOM.3.SG.F
hædhæ (Luc 129)
hedde’
Vil I kende bogens navn? Lucidarius bør den hedde

Anderledes forholder det sig i yngre middelskånsk. Selv om kasus- og genusbøjningen forenkles fra den ældre middelskånske lovtekst fra ca. 1350 (SkL) og frem til det religiøse opbyggelsesskrift ‘Sjælens Trøst’ (SjT) fra ca. 1425, opretholdes genuskongruens inden for visse ordklasser. Den grundlæggende ændring består i at substantiverne bliver ubøjelige sådan at de ikke i sig selv kan give udtryk for genus- eller kasusforhold. Enkelte

bevarede kasusformer som *fødha* over for *fødho* med de feminine *ion-*stammers traditionelle nominativ- resp. oblikform er således blot relikter fra fortiden (Petersen 2016, 2018: 135-154). Som Heltoft (2019: 154) forklarer, fremgår kasus på dette tidspunkt udelukkende af eventuelt tilknyttede adled sådan som det er tilfældet i moderne tysk. Ved at opstille nye bøjningsparadigmer på baggrund af formerne i 'Sjælens Trøst' (SjT) har jeg i Petersen (2016: 207-208) vist hvordan der blandt artiklerne, adjektiverne og pronomenerne opretholdes en kasus- og genusbetinget skelnen som gør at det tredelte genussystem lever videre:

- (9) For thy at swa som **licam-a-n** thrifs oc
 'for det at sådan som legeme.M-SG.M-DEF.AKK.SG.M trives og

vedhirquegis af mat oc drøk oc **naturlig-o** **fødh-o**,
 vederkvæges af mad og drikke og naturlig-OBL.SG.F føde.F-OBL.SG.F

Swa lifuir **siæl-Ø-in** **mæth andelik-t**
 sådan lever sjæl.F-NGEN.SG.F-DEF.NOM.SG.F med åndelig-AKK.SG.N

liif-Ø af **gudhlig-o** **kiænedom-s**
 liv.N-NGEN.SG.N af gudelig-OBL.SG.F lærdom.M-GEN.SG.M

fødh-o (SjT 5)

føde.F-OBL.SG.F'

*For sådan som legemet/et legeme trives og vederkvæges af mad,
 drikke og naturlig føde, ligeså lever sjælen/en sjæl med åndeligt liv
 af føde fra Guds lærdom*

- (10) **Mang-a** **mænnisk-or** æra til som lystir at læsa oc
 'mang-NOM.PL.F menneske.F-PL.F er til som har lyst.til at læse og

høra bøgir af **værlzlik-Ø** oc **framganglik-Ø**
 høre bøger om verdslig-AKK.PL.N og forgængelig-AKK.PL.N

thing-Ø (SjT 5)

ting.N-PL.N'

*Der findes mange mennesker som har lyst til at læse og høre bøger
 om verdslige og forgængelige ting*

På samme måde anvendes ana- og kataforiske pronomener i overensstemmelse med det klassiske tredelte genussystem uafhængigt af om substantiverne betegner mennesker, dyr, ting eller abstrakte begreber (Petersen 2016: 209-210). Eksempelvis refererer *honum* nedenfor til det maskuline substantiv *visdom*:

- (11) Thw skal søgia **visdom-Ø**, oc **hon-um** findir
 ‘du skal søge visdom.M-SG.M og PERS-AKK.DAT.3.SG.M finder

thw i the hæghe skrift (SjT 7)

du i den hellige skrift’

Du skal søge visdom, og den finder du i den hellige skrift

Til trods for at det traditionelle genussystem tilsyneladende opretholdes i ‘Sjælens Trøst’ (SjT), finder man eksempler på semantisk og pragmatisk betinget genusbrug. Substantivet *gud* ændrede genus fra neutrum i fællesgermansk til maskulinum i de deraf udspringende germanske enkeltsprog (DW: 1017-1144 s.v. *gott*, spec. 1017-1019; DEO: 165-166 s.v. *gud*). Denne genusændring kan henføres til substantivets semantiske overgang fra en almen betegnelse for både maskuline og feminine (af)guder til en kristen betegnelse for én sand, mandlig gud (Brøndum-Nielsen 1935: 17, 275; OGNS I: 657-658 s.v. *guð*; DW: 1017-1144 s.v. *gott*, spec. 1017-1019). I modsætning til de øvrige germanske sprog har man i norrønt belæg på både neutrums- og maskulinumformer (OGNS I: 657-658 s.v. *guð*). Dette skyldes formentlig den relativt sene overgang fra hedenskab til kristendom i Norden; først omkring årtusindskiftet havde man behov for en særskilt maskulin henvisning til den enerådende kristne gud. Hos Christiern Pedersen (Post 54) forekommer *Gud* stadig i neutrum, men i OÆDS (II: 92-94 s.v. *Gud*) nævnes der ingen ældre eller andre tidssvarende eksempler. Utrum angives i OÆDS (II: 92-94 s.v. *Gud*) som den almindelige og langt hyppigste form. I overensstemmelse hermed anvendes *gud* som et maskulint proprium eller appellativ i ‘Sjælens Trøst’ (SjT). Ved omtalen af hedenske guder springer henvisningen med neutrum til substantivet *afgud* imidlertid i øjnene. I det svenske forlæg ‘Själens Tröst’ (SjTsv) henvises der ligeledes med neutrumspronomen (f.eks. SjTsv 13). I andre gammeldanske og fornsvenske kilder fra 1400-tallet finder man belæg i både maskulinum og neutrum (Mandev 106; Suso 35; OSMS I: 9 s.v. *afgub*). Som jeg argumenterer for i Petersen (2016: 210-213), kan anvendelsen af neutrum være pragmatisk motiveret af fortællerens kristne synsvinkel.

Mens det maskuline proprium er forbeholdt kristendommens levende og enerådende gud, betegnes hedenskabens guder med appellativet *afgud* i neutrum som udtryk for deres menneskeskabte, tingslige form. Appellativet *gud* kan både anvendes om andre levende guder fra en kristen synsvinkel og om menneskeskabte, tingslige guder fra en hedensk synsvinkel der primært kommer til udtryk i direkte og indirekte tale. Den konsekvente brug af neutrum ved forekomsten af substantivet *afgud* og den pronomi- nale henvisning til dette finder man f.eks. i (12) nedenfor (for flere eksem- pler på den ovennævnte genusfordeling, se Petersen 2016: 211-213):

- (12) Thæn same konungen nabogodonor, lot giøra
 ‘den samme konge Nebukadnesar lod gøre

et **afgudh-Ø** af gul. oc
INDEF.NOM.AKK.SG.N afgud.N-NGEN.SG.N af guld og

thæt var stort oc stoth vpa markin pa ene stuth som
PERS.NOM.AKK.3.SG.N var stort oc stod på marken på en støtte som

var thrysins tiwoalna høj oc sexalna breth. Han bødth alla bodhe
 var tresinds tyve alen høj og seks alen bred han bad alle både

riga oc fatiga som j hans rige voro, at the skuldo thiit koma
 rige og fattige som i hans rige var at de skulle derhen komme

oc hedhra oc bithia til **thæt**
 og hædre og bede til DEM.NOM.AKK.SG.N

afgudh-Ø-it, oc hedhra **thæt**
afgud.N-NGEN.SG.N-DEF.NOM.AKK.SG.N og hædre PERS.NOM.AKK.3.SG.N

mæth offir oc knæfal (SjT 11)
 med offer og knæfald’

Den samme konge Nebukadnesar lod udfærdige en afgud af guld, og den var stor oc stod på marken på en støtte som var tresinds-tyve alen høj og seks alen bred. Han opfordrede alle – både rige og fattige – til at komme derhen for at hædre og tilbede denne afgud med offer og knæfald

Eksemplet ovenfor er et meget tidligt tegn på at genus kan anvendes med et pragmatisk motiveret indhold – i dette tilfælde som udtryk for distinktionen mellem ting og menneskelige eller guddommelige væsener.

4.3. Indførelse og anvendelse af utrum i ældre nydansk

I de klassiske sjællandske og skånske dialekter sådan som de kom til udtryk i slutningen af 1800-tallet, finder man stadig selvstændige maskulinum- og femininumformer ud over de ana- og kataforiske pronomener *han* og *hun*; i sjællandsk inden for artikel- og pronominalbøjningen (Pedersen 1999: 82; ØMO III: 373-384 s.v. *en* I, 384-388 s.v. *en* II, 388-395 s.v. *-en* III, 86-88 s.v. *din*³) og i skånsk inden for adjektiv- og substantivbøjningen (Lech 1925: 8-17, 68-69; Roikjer & Rasmussen 1932: 17, 29/kort IX; Pedersen 1999: 83). I begge tilfælde henvises der ana- og kataforisk med *han* og *hun*. Pedersen (1999: 86-87) anser disse former som mulige genusmarkører i København omkring år 1500, men tilføjer samtidig at systemet kan være blevet forenklet i løbet af de 300 år frem til 1800-tallet. I en særlig skånsk varietet opretholdes distinktionen mellem maskulinum og femininum udelukkende ved hjælp af de henvisende pronomener *han* og *hun* (Lech 1925: 9, 68; Roikjer & Rasmussen 1932: 29/kort IX; Pedersen 1999: 84) ligesom det en overgang er tilfældet i det standardiserede skriftsprog indtil det todelte system med fællesformen utrum til sidst tager over i begyndelsen af 1600-tallet (Pedersen 1999: 93). Ifølge Pedersen (1999) er denne udvikling et tidligt eksempel på at København fungerer som sprogligt normcenter. Med henvisning til Erik Pontoppidans (1668: 106-107) beskrivelse af *han* og *hun* som forældede folkelige henvisningsformer konkluderer Pedersen at »[h]an og *hun* var blevet bondsk eller lavsocialt. Det hørte ikke til den højere talesprogsnorm og måtte (derfor) frarådes« (Pedersen 1999: 93).

‘Skånske Lov’ (SkL) i håndskriftet GKS 3125,4^o fra ca. 1550 er et eksempel på at den pronominale henvisning med *han* og *hun* lever videre i ældre nyskånsk sådan som det blev beskrevet ovenfor:

- (13) att dem bør   icke mer   faar samme **jord**, och de beholde
           ‘at dem tilkommer ikke mere for samme jord og de beholder

3 Da ‘Ømålsordbogen’ (ØMO) indtil videre kun dækker ordforrådet til og med *march*, kan der ikke henvises til de parallelle opslagsord *min* og *sin*.

hend-e siiden selffue (SkL 297)
 PERS-AKK.DAT.3.SG.F sidenhen selv'
*at de ikke får mere for den samme jord, og at de sidenhen selv
 beholder den*

Pronomenet *hende* tyder ikke på at være blevet skrevet af fra ældre håndskrifter af samme tekst. I AM 28,8° fra ca. 1300 og B 69,4° fra ca. 1350 finder man i stedet *iorþ sinæ* 'deres jord' (SkL 29) og *iorth sina* 'deres jord' (SkL 213). Heller ikke variantapparatet giver nogen eksempler der svarer til GKS 3125,4°.

Med de sjællandske tekster af Christiern Pedersen (Lege) og Hans Christensen Sthen (Bøn, Haand, Vandr) skal det nu vises hvordan utrum fungerer som en mere eller mindre tilfældig henvisningsform i begyndelsen af 1500-tallet for at blive underlagt en vis form for semantisk system i slutningen af 1500-tallet. Genus kommer da udelukkende til udtryk ved hjælp af pronominal reference.

For begge forfatteres vedkommende kan det i første omgang fastslås at sexus efterhånden får forrang for genus. Nedenfor henvises der med de maskuline pronominalformer *hand* og *hannem* til antecedenserne *Menneske* og *Barn* der begge er neutrum:

- (14) Thi huert **menniske** er plictig til ath hielpe sin nature oc legeme
 'for hvert menneske er pligtigt til at hjælpe sin natur og legeme

saa megit som **hann-em** er mweligt (Lege 62v)
 så meget som PERS-AKK.DAT.3.SG.M er muligt'
*For ethvert menneske har pligt til at hjælpe sin natur og sit legeme
 så meget som det er muligt for det*

- (15) Omstød met | din Munds Aande, det vanartige, oc onde **Barn**,
 'kast.omkuld med din munds ånde det vanartede og onde barn

som alting forfører. Gjør **hann-em** en ende, ved
 som alting fører.på.afveje gør PERS-AKK.DAT.3.SG.M en ende ved

din kiere Søns CHristi obenbarelse (Bøn 41)
 din kære Søns Kristi åbenbaring'
*Kast det vanartede og onde barn som fører alting på afveje,
 omkuld med din munds ånde. Stands det ved din kære Søns Kristi
 åbenbaring*

- (16) Huert **Menniske** som nogen tid i vugge laa, / **Hand-Ø**
 ‘hvert menneske som nogen tid i vugge lå PERS-NOM.3.SG.M

fødis nøgen, saa dør **hand-Ø** oc aff, / Oc nøgen
 fødes nøgen sådan dør PERS-NOM.3.SG.M også af og nøgen

leggis **hand-Ø** i sin Graff (Haand 366)

lægges PERS-NOM.3.SG.M i sin grav’

Ethvert menneske der engang lå i sin vugge, det fødes nøgent, på samme måde dør det, og nøgent lægges det i sin grav

Ligesom i ‘Skånske Lov’ opretholdes distinktionen mellem maskulinum og femininum hos Christiern Pedersen ved henvisningen til ikke-menneskelige størrelser:

- (17) DEn som haffuer ve bag i sit hoffuit han skal | tage **rude**⁴ och
 ‘den som har ondt bag i sit hoved han skal tage rude og

støde **hend-e** smaa met edicke och olye och holde
 knuse PERS-AKK.DAT.3.SG.F småt med eddike og olie og holde

hend-e vnder sin nese oc drage lwcten op i sit
 PERS-AKK.DAT.3.SG.F under sin næse og drage lugten op i sit

hoffuit (Lege 3r)

hoved’

Den der har ondt i baghovedet, skal tage urten rude og knuse den til pulver sammen med eddike og olie og holde det op under næsen for at indånde lugten

- (18) Item Man skal tage **Isop**⁵ oc gøre **hann-em** varm i
 ‘ligeledes man skal tage isop og gøre PERS-AKK.DAT.3.SG.M varm i

4 *Rude* er navnet på en urt eller halvbusk tilhørende rufamilien, f.eks. *vinrude*, der indeholder æteriske olier, og som anvend(t)es til lægemiddelfremstilling (ODS XVII: 1327 s.v. II. *Rude*; DDO: s.v. *rude*²).

5 *Isop* er navnet på en 30-50 cm høj halvbusk tilhørende læbeblomstfamilien der i dag kan bruges som krydderurt, og som tidligere anvendtes til lægemiddelfremstilling (ODS IX: 688 s.v. *Isop*; DDO: s.v. *isop*).

en pande oc binde **hann-em** om hoffuedit (Lege 5r)
 en pande og binde PERS-AKK.DAT.3.SG.M om hovedet?
*Ligeledes skal man tage planten isop, opvarme den i en pande og
 binde den rundt om hovedet*

Det kan imidlertid hurtigt konstateres at Christiern Pedersen i mange tilfælde også anvender *den* som erstatning for *han* eller *hun*. Om der er tale om et demonstrativt eller et personligt pronomen, kan ikke afgøres med fuldstændig sikkerhed. Falk & Torp (1900: 119) forklarer det personlige pronomens opkomst som en udvidelse af det demonstrative pronomens funktion. Ifølge Pedersen (1999: 92) kan denne udvidelse være kommet i stand i analogi med de eksisterende personlige pronomener *det* og *de* i neutrum og pluralis der går helt tilbage til det fællesnordiske sprog fra før 800. Allerede på daværende tidspunkt erstattedes de oprindelige personlige pronomener i neutrum og pluralis af de tilsvarende demonstrative pronominalformer (Krahe 1969: 58). Da anvendelsen af *den* som personligt pronomen tiltager gradvis med de første sporadiske eksempler fra omkring år 1300 (Brøndum-Nielsen 1965: 175) frem til en fuldstændig fortrængning af *han* og *hun* i 1600-tallet, befinder Christiern Pedersens lægebog (Lege) sig på et mellemstade. I (19) og (20) nedenfor har jeg analyseret *den* som personligt pronomen fordi det står i en prototypisk tryksvag position som baggrundsinformation; desuden anvendes *den* parallelt med *han* og *hun* hvad angår både ledstilling og informationsværdi. Som modsætning hertil fortolkes *den* i (21) som et demonstrativt pronomen der står i en prototypisk trykstærk position:

- (19) Tag thør **Senep** oc stød **hann-em** smaa/ och sicte
 ‘tag tør senep og knus PERS-AKK.DAT.3.SG.M småt og sigt

den/ oc blende **hann-em** met rosen vand/
 PERS.NGEN.3.SG.U og bland PERS-AKK.DAT.3.SG.M med rosenvand

 och bint **det** om hoffuedet (Lege 6v)
 og **bind** PERS.NGEN.3.SG.N om hovedet?
*Tag tør sennep og knus det til pulver; sigt det, bland det sammen
 med rosenvand og bind det rundt om hovedet*

- (20) Haffuer nogen Maall eller blicke paa øget da skall man støde
 ‘har nogen mærker eller pletter på øjet da skal man knuse

huid **lilje rod** oc stryge **den** i øget **hwn-Ø**
hvid liljerod og smøre PERS.NGEN.3.SG.U på øjet PERS-NOM.3.SG.F

hielper (Lege 9v)

hjælper'

Hvis man har mærker eller pletter på øjet, skal man knuse hvid liljerod til pulver og smøre det på øjet. Det hjælper

- (21) Der voxer en vrt i Vrte haffue som kallis Leffuer vrt/
'der vokser en urt i urtehave som kaldes leverurt

den skall man bruge i mad och dricke/
DEM.NGEN.SG.M/F/U skal man bruge i mad og drikke

hwn-Ø hielper Leffueren meget (Lege 28r)

PERS-NOM.3.SG.F hjælper leveren meget'

Der vokser en urt i urtehaven som kaldes leverurt. Den skal man bruge i mad og drikke. Den hjælper meget på leveren

I (19) og (20) veksles der mellem *han* og *den* resp. *hun* og *den* ved henvisningen til samme antecedens. Denne praksis indikerer at utrum endnu ikke fungerer som en selvstændig genuskategori.

For at understøtte denne tolkning vises nedenfor et lille udvalg af lægebogens substantiver der er opdelt i tre grupper på baggrund af muligheden for at henvise med pronomener i maskulinum, femininum eller utrum. Bemærkelsesværdigt er det at utrumpronomenet *den* i alle tilfælde fungerer som en ekstra henvisningsmulighed ved siden af enten *han* eller *hun*:

Maskulinum	Femininum	Utrum
<i>Bug, drøbel, Gallen / gede galle / hane galle / hare galle / Thiwre Galle, Hierne, hugorm, huideløg / hwideløg, Isop, krantz, orm, oss, ost, Senep, sten / Stenen / sandsten / vinsten, swine lort, timean, vor Frwe sengehalm</i>	<i>filing, Isop, lwng, milk / milken / Assne milk / Gede milk / haarse milck / Quinde milk, rod / Roden / Bulme rod / Celidonie rod / Hunde tunge rod / Kattoste Rod / lilye rod / Merke Rod / Nelle rod / Peber rod / Pione rod / skreppe rod / Tidsle Rod / Tormentille Rod / Aakane Rod, twngen / Hunde tunge, vrt / Gøgis vrt / Holtz vrt / hwlvrt / Iern vrt / Lwng vrt / Malurt / Mester vrt / Sancti Pederss vrt</i>	<i>filing, hierne, lwng, Milk / Gede milk / Quinde milk, oss, Ost, kattoste Rod / lilye rod / Peber rod / Tormentille rod, Senep, Timean, vrt / Nyss vrt, vor Frwe Sengehalm</i>

Figur 1: Fordelingen af antecedenser i maskulinum, femininum og utrum i Christiern Pedersens 'En nøttelig Legebog' (Lege) fra 1533

De skiftende henvisningsformer bekræfter formodningen om at utrum endnu ikke har vundet indpas som en selvstændig genuskategori. At et og samme substantiv kan anvendes med både maskuline og feminine anaforer, tyder yderligere på et genussystem i forandring:

(22) Den som fornemmer Ath han-s Leffuer
 'DEM.NGEN.SG.M/F/U som fornemmer at PERS-GEN.3.SG.M lever

brænder hed han-Ø skall tage **Nactskade**⁶ oc støde
 brænder hed PERS-NOM.3.SG.M skal tage natskygge og knuse

hann-em smaa och blende **den** met
 PERS-AKK.DAT.3.SG.M småt og blende PERS.NGEN.3.SG.U med

Bom olye det er Oliue olye oc gøre plaster der aff (Lege 28v)
 bomolie det er olivenolie og gøre plaster der af?

6 *Natskade* (nu *natskygge*) er navnet på en plante der tilhører natskyggefamilien, f.eks. kartoffel, tomat og en lang række giftige arter, og som tidligere anvendtes til lægemiddelfremstilling (ODS XIV: 937 s.v. I. *Natskade*, 938 s.v. *Natskygge* 1; DDO: *natskygge*).

Hvis man fornemmer at leveren ophedes, skal man tage planten natskygge, knuse den til pulver, blande den sammen med bomolie, dvs. olivenolie, og anvende det som plaster

- (23) Item   Man maa støde **Nactskade**⁷ oc gøre plaster aff
‘ligeledes man skal knuse natskygge   og gøre plaster af

henn-is   oss/ oc legge dem   paa Leffueren oc
PERS-GEN.3.SG.F saft og lægge PERS.AKK.DAT.3.PL på leveren   og

Milten (Lege 38r)
milten’

Ligeledes skal man knuse planten natskygge til pulver; anvende saften som plaster og lægge det på leveren og milten

Også Hans Christensen Sthen opererer med de tre henvisningsmuligheder *han, hun og den*, men i modsætning til Christiern Pedersen anvender han utrum som en selvstændig genuskategori på lige fod med maskulinum og femininum. Desuden ser fordelingen mellem de tre genera i en vis udstrækning ud til at følge nogle semantisk baserede retningslinjer. Mens maskulinum og femininum i de fleste tilfælde forbeholdes mennesker eller ting og abstrakter med tillagte kristne værdier eller gudelige og menneskelige egenskaber, får utrum en markeret funktion som udtryk for stoffige ting i den verdslige verden. Figuren nedenfor viser fordelingen mellem antecedenser i maskulinum, femininum og utrum i Hans Christensen Sthens ‘Christelige oc vdkaarne Bøner’ (Bøn) fra 1577 kategoriseret på baggrund af den pronominal reference:

---

7 Se fodnote 6.

Maskulinum	Femininum	Utrum
<i>Ageren, Barn, Dieffuel, Død, Fader, Fiende, Gud, Herre, Himmel, Hosbonde / Hosbondi, Kircketienere, Konge, Mand, Menniske, Næste, Predickere, Saliggørere, Sathan, Siælesørgere, Stad / Stat, Syndere, Søn, Tienere, Tiuende, Toldere, Tyrcken, vilie, vaactere</i>	<i>Barmhiertighed, Bog, Bøn, Fristelsen, fruct, Gerighed, Gierning, Hofferdighed, Kircke, Moder, Samuittighed, Siæl, Stadighed, Tienerinde, tieniste, Quinde, Tro, Verden, Vijsdom</i>	<i>handschrift, Hofferdighed, Fruct, Næring, Synd / Synden, storm, sæd, tingest, Trøst</i>

Figur 2: Fordelingen mellem antecedenser i maskulinum, femininum og utrum i Hans Christensen Sthens 'Christelige oc vdkaarne Bøner' (Bøn) fra 1577

Allerførst springer det tydeligt i øjnene at de fleste maskuline antecedenser er personer eller overnaturlige væsener som *Barn, Fader, Hosbonde, Tienere, Dieffuel, Gud* og *Sathan*. Blandt de feminine antecedenser finder man naturligvis tilsvarende kvindelige personer som *Moder* og *Tienerinde*. Da verdensbilledet på dette tidspunkt var mandsdomineret, forekommer der selvsagt flere mandlige end kvindelige personer og væsener. Interessant er det at fordelingen mellem de øvrige maskuline og feminine antecedenser også følger en vis form for semantisk system. Mens femininum repræsenterer menneskets indre liv på både godt og ondt, fungerer maskulinum som repræsentant for enten den gode Gud eller den onde djævel. Man kan sige at den hellige Jomfru Maria og den udfordrende Eva fra Paradisets Have symboliseres af feminine substantiver som *Barmhiertighed, Samuittighed, Siæl* og *Tro* resp. *Fristelse* og *Gerighed* sådan som det eksemplificeres nedenfor:

- (24) Huo kand fortelle oc opregne hans **Barmhiertighed**? mand
 'hvem kan beskrive og opregne hans barmhjertighed man

kand huercken formindske eller formere **hend-e**,
 kan hverken formindske eller forstørre PERS-AKK.DAT.3.SG.F

hun-Ø er io saa stor som hand er selff (Bøn 92)
 PERS-NOM.3.SG.F er jo så stor som han er selv'

Hvem kan beskrive og opregne hans barmhjertighed? Man kan hverken formindske eller forstørre den. Den er jo lige så stor som han selv er

- (25) Du est io større end vor **Samuittighed**, huilcken du dog vel kand
'du er jo større end vor samvittighed hvilken du dog godt kan

spæge oc stille ved dit Euangelium oc gladelige Budskab, om
tæmme og berolige ved dit evangelium og glædelige budskab om

hun-Ø end | skønt klager paa oss (Bøn 116)

PERS-NOM.3.SG.F end skønt nager os'

Du er jo større end vor samvittighed som du godt kan tæmme og berolige ved dit evangelium og glædelige budskab selv om den nager os

- (26) Forbarm dig offuer min arme **Siæl**, i **hend-is** vdgang, oc
'forbarm dig over min arme sjæl i PERS-GEN.3.SG.F udgang og

før **hend-e** til det euige Liff (Bøn 128)

før PERS-AKK.DAT.3.SG.F til det evige liv'

Forbarm dig over min arme sjæl i dens udgang og før den til det evige liv

- (27) Kom min skrøbelige **Tro** til hielp, der er saa liden som it
'kom min skrøbelige tro til hjælp der er så lille som et

Senips korn, at **hun-Ø** kand voxte oc formeris (Bøn 46)

senepskorn at PERS-NOM.3.SG.F kan vokse og blive større'

Kom min skrøbelige tro der er så lille som et senepskorn, til hjælp så den kan vokse og blive større

- (28) at **Fristelsen** faar saadan en Ende, at wi **hend-e**
'at fristelsen får sådan en ende at vi PERS-AKK.DAT.3.SG.F

kunde fordrage (Bøn 126)

kan udholde'

at fristelsen forsages sådan at vi kan udholde den

- (29) Beuar oss fra **Gerighed**, huilcken der er en rod til alt ont, at wi
‘beskyt os mod gerrighed hvilken der er en rod til alt ondt at vi

icke faa lyst oc begiering til **hend-e** (Bøn 73)
ikke får lyst og begær til PERS-AKK.DAT.3.SG.F’
*Beskyt os mod gerrighed der er roden til alt ondt, så vi ikke får lyst
til eller begær efter den*

På lignende vis symboliserer maskuline substantiver som *Himmel, Stad* og *vilie* på den ene side og *Død* på den anden side de mandlige modsætninger Gud eller den troende mand over for Djævelen:

- (30) Lad icke Landet ligge øde vdi din vrede, oc vere wfructsommeligt,
‘lad ikke landet ligge øde i din vrede og være ufrugtbart

Lyck icke **Himmelen** til i din grumhed, for vore Synders skyld, at |
luk ikke himmelen til i din grumhed for vore synders skyld at

hand-Ø icke bliffuer som Iern, oc Iorden som
PERS-NOM.3.SG.M ikke bliver som jern og jorden som

Kaaber (Bøn 66)
kobber’
*Lad ikke landet ligge øde og være ufrugtbart i din vrede. Tilluk ikke
himmelen i din grumhed for vore synders skyld sådan at den ikke
bliver som jern og jorden som kobber*

- (31) Naarsomheldst en **Stad** er icke foruaret met Mur, Vold, Pastij⁸
‘når.som.helst en by er ikke beskyttet med mur vold bastion

oc Vogenborg, saa er **hand-Ø** let at vinde, oc snart kand
og vognborg så er PERS-NOM.3.SG.M let at erobre og hurtigt kan

bliffue Fienderne til Roff oc Byte (Bøn 16)
blive fjenderne til rov og bytte’

---

8 Denne form var almindelig i 1500-tallets svensk (SAOB XIX: 442 s.v. *pastej*²) og er i dansk afhjemlet i Matthias Moths ordbog fra omkring år 1700 med betydningen »Er spidsen af et bulverk« (MO: s.v. *Pastèi*). Der foreligger et låneord fra fransk formidlet gennem middelnedertysk (MNDH: 1415 s.v. *pastej*). Stavemåden med *p* er også belagt i middelhøjtysk (MHDW: 450 s.v. *bastie*).

Når en by ikke er beskyttet med mur, vold, bastion og vognborg, så er den let at erobre, og den kan hurtigt blive til fjendernes rov og bytte

- (32) Jeg beder dig [...] Du vilde giffue dem Naade, at
‘jeg beder dig [...] du må give dem nåde at

kiende   din hellige **vilie**, oc anamme, lide oc bære
blive.fortrolige.med din hellige vilje og tage.imod tåle og bære

hann-em   met Taalmodighed (Bøn 68)

PERS-AKK.DAT.3.SG.M med tålmodighed’

Jeg beder dig [...] må du vise dem nåde så de kan blive fortrolige med din hellige vilje og tage imod, tåle og bære den med tålmodighed

- (33) den kaalde, blege, snigendis oc grumme **Død**, hues Time er wuiss,
‘den kolde blege snigende og grumme død hvis time er uvis

dog   er **hand-Ø**   oss selff viss (Bøn 20)

desuagtet er PERS-NOM.3.SG.M OS selv uundgåelig’

den kolde, blege, snigende og grumme død, hvis time er uvis, men som desuagtet er uundgåelig

Umiddelbart kan det virke semantisk inkonsekvent at *handschrift* er utrum når *Bog* er femininum. Denne fordeling kan imidlertid forklares på den måde at *Bog* (Bøn 22) henviser til den pågældende bedebog der symboliserer den kristne tro, hvorimod *handschrift* (Bøn 44) betegner den verdslige lov der var med til at dømme Jesus til døden. En lignende fordeling finder man mellem *mit Liffs fruct* (Bøn 143) i femininum og *den deylige Fruct* (Bøn 66) i utrum. Her skelnes der mellem menneskets afkom i form af de små børn der skal døbes og blive gode kristne, og naturens fysiske afgrøde til menneskets legemlige opretholdelse. Hos Hans Christensen Sthen ser utrum således ud til at fungere som en forholdsvis begrænset genuskategori med et markeret indhold der dækker den stofflige og verdslige verden. Nedenfor gives endnu et par eksempler på referenter fra naturen:

- (34) Saa lad nu O kiere Gud den deylige **sæd** vere dig befalet   i din
‘så lad nu o kære Gud den dejlige sæd være dig overdraget i din

naadige beskyttelse, disligeste all anden fruct der vaaxer paa
naadige beskyttelse således.også al anden frugt der vokser på

Jorden, Opholt oc beuare **den** i frost, kuld, Iiss, Sne,
jorden bevar og beskyt PERS.NGEN.3.SG.U i frost kulde is sne

Veir, Brynde oc Tyrcke, i Regn, storm oc anden wtimelig Værlig,
blæst hede og tørke i regn storm og andet hårdt vejrlig

at **den** icke i nogen maade bliffuer at skade (Bøn 66)
at PERS.NGEN.3.SG.U ikke på nogen måde bliver at skade'
*Tag så nu, o kære Gud, den dejlige sæd i din nådige beskyttelse,
således også al anden frugt der vokser på jorden. Bevar og beskyt
den i frost, kulde, is, sne, blæst, hede og tørke, i regn, storm og
andre hårde vejrforhold så den ikke på nogen måde lider skade*

- (35) Derfor naar ieg legger mig, da frycter ieg mig intet, men soffuer
'derfor når jeg lægger mig da frygter jeg mig intet men sover

sødelige, oc frycter intet for hastig forskreckelse, ey heller for
sødeligt og frygter intet for pludselig forskrækkelse ej heller for

de Wgudeligis **storm** naar **den** kommer (Bøn 90)
de ugudeliges storm når PERS.NGEN.3.SG.U kommer'
*Derfor frygter jeg intet når jeg lægger mig, men sover sødeligt og
er ikke bange for pludselig at blive forskrækket, ej heller for de
ugudeliges storm når den kommer*

At Hans Christensen Sthen lader til at tillægge genuskategorien semantisk betydning, fremgår desuden af hans to forskellige anvendelser af substantivet *Aand* i henholdsvis maskulinum og femininum. I norrønt kunne det feminine substantiv *ǫnd* 'ånd' både henvise til menneskets sjæleliv, et åndeligt væsen som Helligånden samt åndedrættet (DEO: 521 s.v. *ånd*; AEW: 687 s.v. *ǫnd*; OGNS III: 1087-1088 s.v. *önd*). Også det norrøne maskulinum *andi* 'ånde' spænder over disse tre betydninger (DEO: 521 s.v. *ånde*; AEW: 9 s.v. *andi*; OGNS I: 53-54 s.v. *andi*). Frem til moderne dansk er de til *ǫnd* og *andi* svarende østnordiske former blevet semantisk indsnævret til betydningerne sjæleliv eller åndeligt væsen resp. åndedræt. Derudover ser det ud til at man i overgangsperioden mellem de to genus-

systemer har kunnet skelne udtryksmæssigt mellem *ånd* som sjæleliv på den ene side og som åndeligt væsen på den anden side. Således adskilles menneskets sjæl fra et åndeligt væsen når de to betydninger tilskrives forskelligt genus i form af femininum og maskulinum. På den måde samles substantivet *sjæl*, der ligeledes er femininum (OÆDS III: 741 s.v. *Sjæl*), og substantivet *ånd* i samme betydning under en fælles genuskategori. Denne praksis gennemføres konsekvent i håndbogen (Haand) og vandrebogen (Vandr); i bønnebogen (Bøn) er der ingen eksempler på pronominal reference til *Aand*. Mens der i (36)-(38) henvises i femininum til ånden som menneskets sjæl, illustrerer (39)-(42) hvordan både Helligånden og den onde ånd fremtræder som maskulinum:

- (36) Thi ieg befaler **min Aand** vdi dine Hender, anamme
‘for jeg overdrager min sjæl i dine hænder tag.imod

hend-e du trofaste oc sande Gud (Haand 320)
PERS-AKK.DAT.3.SG.F du trofaste og sande Gud’
For jeg lægger min sjæl i dine hænder. Tag imod den, du min trofaste og sande Gud

- (37) Indtil aff Legomet gaar **min Aand**, / HERre anamme
‘indtil fra legemet går min sjæl Herre tag.imod

hend-e da i din Haand (Vandr 149)
PERS-AKK.DAT.3.SG.F da i din hånd’
Indtil min sjæl flyver fra legemet, tag den da i din hånd, Herre

- (38) Saa lad **vor Aand** met din Naade opfyldis, / At
‘ligeledes lad vor sjæl med din nåde opfyldes at

hun-Ø ey sueltis til døde, / Dit hellige Ord
PERS-NOM.3.SG.F ikke sultes ihjel dit hellige ord

hend-e mætte kand, / Oc føre **hend-e** i
PERS-AKK.DAT.3.SG.F mætte kan og føre PERS-AKK.DAT.3.SG.F ind.i

det forjætte Land (Vandr 126)
det forjættede land’

Lad på samme måde vor sjæl blive opfyldt af din nåde så den ikke sultes ihjel. Dit hellige ord kan mætte den og føre den ind i det forjættede land

- (39) **Den hellig Aand** oc lige saa, / Vilde met sine Gaffuer hoss oss
'den helligånd også ligeledes vil med sine gaver hos os

staa, / **Hand-Ø** styrcke oc trøste oss i all
stå PERS-NOM.3.SG.M må.styrke og må.trøste os i al

Nød (Vandr 45-46)

nød'

På samme måde vil Helligånden også være med os med sine gaver.

Må han styrke og trøste os i al nød

- (40) Det skeer alt for din Pijne, / Oc ved **din hellig Aand**, /
'det sker alt.sammen for din pine og ved din helligånd

Naar **hand-Ø** met Naaderne sine, / Fornyer mit Hierte
når PERS-NOM.3.SG.M med nådegaverne sine fornyer mit hjerte

oc Aand (Vandr 142)

og sjæl'

*Det sker alt sammen for din pines skyld og ved din Helligånd når
den fornyer mit hjerte og min sjæl med sine nådegaver*

- (41) Saa maa **hand-Ø** vige, **den fule Aand** (Vandr 159)

'så må PERS-NOM.3.SG.M vige den onde ånd'

Så må den vige, den onde ånd

- (42) Thi **den onde Aand** kunde vel gjøre det krumt oc lemmelest,
'for den onde ånd vil.kunne let gøre det krumt og lemlæstet

i it øyeblik (som **hand-Ø** gjorde | met den arme
på et øyeblik som PERS-NOM.3.SG.M gjorde med den fattige

Quinde hoss Lucam i det 13. Cap: der gick kraagrygget i 18. Aar)
kvinde hos Lukas i det 13. kapitel der gik krumrygget i 18 år

der som Gud tilstedde **hann-em** det (Haand 308)
 dersom Gud tillod PERS-AKK.DAT.3.SG.M det'
*For den onde ånd vil let kunne lemlæste og gøre det [et legeme]
 krumrygget på et øjeblik (ligesom den gjorde det med den fattige
 kvinde der gik krumrygget i 18 år, sådan som det står i Lukasevan-
 geliet, kapitel 13) dersom Gud tillod den det*

Hverken håndbogen (Haand) eller vandrebogen (Vandr) har et direkte tysk forlæg, men en del af indholdet stammer fra bønnebogen (Bøn) der er en oversættelse af 'Christliche Gebet' fra 1565 forfattet af Johann Habermann (lat. Johannes Avenarius) (Vandr 180-181, 184). Man kunne derfor forestille sig at genus modsætningen mellem ty. *Seele* (F) 'sjæl' og ty. *Geist* (M) 'ånd' har spillet en rolle for opdelingen af da. *ånd* i et feminint og et maskulint betydningsområde. I OÆDS (IV: 942 s.v. *Ånd*) foreslås en lignende sammenhæng mellem Christiern Pedersens lejlighedsvis brug af *ånd* som maskulinum og en bibeloversættelse af Martin Luther.

På baggrund af ovenstående analyse kan man beskrive genussystemet i Hans Christensen Sthens bønnebog (Bøn) som fortrinsvis semantisk funderet med utrum som en ny genuskategori. Kun enkelte substantiver som *Ageren* i maskulinum og *Synd* og *Trøst* i utrum ser ud til ikke at følge dette mønster. Teksten fremtræder således som et interessant eksempel på hvordan en ny genuskategori opstår i en periode hvor genus i stadig højere grad styres af semantiske principper med det resultat at maskulinum og femininum til sidst begrænses til at betegne sexus hos menneskelige væsener og visse dyrearter.

4.3. Genusændringer i overgangsperioden mellem tredelt og todelt genussystem

Ovenfor blev det anskueliggjort hvordan Hans Christensen Sthen adskiller et ords forskellige betydninger fra hinanden ved hjælp af genus. Med hensyn til substantivet *Fruct* skelnes der således mellem femininum som udtryk for det menneskelige afkom og utrum som udtryk for jordens afgrøde. På lignende vis får substantivet *Aand* en snævrere betydning med sit oprindelige feminine genus som modsætning til en ny maskulin form; på denne måde adskilles menneskets indre sjæl fra et ydre åndeligt væsen. Det virker oplagt at genusændringer som disse gennemføres i en periode hvor semantikken spiller en stadig større rolle for genustilskrivningen.

Med de følgende eksempler skal det sandsynliggøres at opkomsten af en ny genuskategori som erstatning for maskulinum og femininum samt den tiltagende semantiske tankegang kan have medvirket til at flere substantivers genusforhold er blevet omfortolket.

I figur 3 nedenfor skitseres genusudviklingen frem til i dag for udvalgte arveord og indlån. Som repræsentant for den formentlig oprindelige fællesnordiske genusform anvendes de tidligste norrøne kilder. Den største gruppe af disse ord har undergået genusændringer der i de fleste tilfælde fandt sted i overgangen fra ældre nydansk til nutidsdansk hvor maskulinum og femininum smeltede sammen til utrum. Derudover anføres en gruppe ord med mere stabile genusforhold der på grund af semantisk lighed med de andre ord kan have medvirket til genusændringerne. Ordene er i skemaet inddelt i semantisk afgrænsede grupper. Genusudviklingen fra fællesnordisk (repræsenteret af norrønt) gennem gammeldansk, ældre nydansk og nutidsdansk frem til moderne dansk bygger på oplysninger fra følgende værker og databaser: Norrønt repræsenteres af 'Ordbog over Det gamle norske Sprog' (OGNS), ældre og yngre middeldansk af ordregistret i 'Gammeldansk Grammatik III' (Brøndum-Nielsen 1935, nedenfor forkortet GG) og/eller 'Gammeldansk Seddelsamling' (GS), ældre nydansk af 'Ordbog til det ældre danske Sprog' (OÆDS), nutidsdansk af 'Holberg-Ordbog' (HO) og 'Ordbog over det danske Sprog' (ODS) og moderne dansk af 'Den Danske Ordbog' (DDO):

Moderne dansk (2019)	Nutidsdansk (1700-1950)	Holberg (1700-1750)	Ældre nydansk (1525-1700)	Ældre og yngre middeldansk (1100-1525)	Norrønt (1150-1350)
<i>banner</i> (N)	<i>Banner</i> (N, forældet U)	<i>Banner</i> (U el. N)	<i>Bannere</i> (U el. N)	<i>banner</i> (M el. N) (GS)	
<i>fane</i> (U)	<i>Fane</i> (U)	<i>Fane</i> (U)	<i>Fane</i> (F)	<i>fana</i> (F) (GG)	<i>gunnfani</i> (M)
<i>flag</i> (N)	<i>Flag</i> (N, nu kun dialektalt U)	<i>Flag</i> (N)	<i>Flag</i> (U)		
<i>mærke</i> (N)	<i>Mærke</i> (N)	<i>Merke</i> (N)	<i>Mærk(e)</i> (N el. U)	<i>mærki</i> (N) (GG)	<i>merki</i> (N)
<i>billede</i> (N)	<i>Billede</i> (N)	<i>Billede</i> (N)	<i>Belede</i> (N el. U)	<i>belete</i> (N) (GS)	<i>bilati/bilæti/biliat</i> (N)
<i>spejl</i> (N)	<i>Spejl</i> (N, nu kun dialektalt U)	<i>Speil</i> (N, sjældnere, i de tidligere skrifter U)	<i>Spegel</i> (<i>spejl</i>) (M el. N)	<i>speghel</i> (M el. N) (GS)	<i>spegill</i> (M)
<i>bogstav</i> (N)	<i>Bogstav</i> (N el. U)	<i>Bogstav</i> (U, sjældnere N)	<i>Bogstav</i> (U, N ved at trænge igennem)	<i>bokstav</i> (M) (GS)	<i>bókstafr</i> (M)
<i>skrift</i> (N el. U)	<i>Skrift</i> (U el. N)	<i>Skrift</i> (N el. U)	<i>Skrift(e)</i> (<i>skreft</i> , <i>skrøft</i>) (F el. N)	<i>skrift</i> (F el. N) (GG, GS)	<i>skript</i> (F el. N)
<i>symbol</i> (N)	<i>Symbol</i> (N, med latinsk form også sjældent U)	<i>Symbolum</i> (N, med latinsk bøjning)			
<i>tegn</i> (N)	<i>Tegn</i> (N, dialektalt U)	<i>Tegn</i> (N)	<i>Tegn</i> (N el. U)	<i>tekn</i> (N) (GS)	<i>tákn/teikn</i> (N)
<i>legeme</i> (N)	<i>Legeme</i> (N)	<i>Legeme</i> (N)	<i>Legom(e)</i> (N, M el. F)	<i>likeme</i> (M, også N) (GG, GS)	<i>likami/lik(h)amr</i> (M)
<i>lig</i> (N)	<i>Lig</i> (N)	<i>Liig/Lig</i> (N)	<i>Lig</i> (N)	<i>lik</i> (N) (GG)	<i>lik</i> (N)

<i>menneske</i> (N)	<i>Menneske</i> (N, nu kun arkaiserende sprog U)	<i>Menneske</i> (N, få gange brugt med artikel el. numeralet i U)	<i>Mennisk(e)</i> (F, M, U el. N)	<i>människa</i> (F) (GG)	<i>menska</i> (F)
---------------------	---	---	--------------------------------------	-----------------------------	-------------------

Figur 3: Genusudviklingen fra fællesnordisk (repræsenteret af norrønt) til moderne dansk for udvalgte arveord og indlån sammenlignet med senere indlån

Fælles for de genusændringer der kommer til udtryk i figur 3, er at de er blevet gennemført i perioden mellem ældre nydansk og nutidisdansk hvor genussystemet var i oprud. Netop i overgangsperioden fra tre til to genera kan usikkerheden med hensyn til brugen af *han*, *hun* og *den* have medvirket til særlig mange genusændringer.

Som bekendt findes der i dansk og svensk i dag en del fælles substantiver der afviger genussmæssigt fra hinanden. Ligesom i dansk kan man i svensk iagttage en længere periode hvor det todelte genussystem efterhånden vandt indpas til fordel for det tredelte. I sin undersøgelse af den overordnede genusudvikling i svensk konkluderer Davidson (1990: 48-53) at man fra begyndelsen af 1500-tallet og frem til ca. 1900 i stadig større omfang anvendte *den* som sideform til *han* og *hon*. For størstedelen af de svenske substantiver i figur 4 herskede der i overgangsperioden mellem de to systemer en vis usikkerhed med hensyn til genusvalg ligesom det er tilfældet for de tilsvarende danske substantiver i figur 3. I modsætning til de danske substantiver er de svenske imidlertid i de fleste tilfælde vendt tilbage til det oprindelige genus. Det kunne således tyde på at flere af de moderne genusforskelle sprogene imellem er forårsaget af den forvirring der rådede i overgangsperioden, og den stadig tættere forbindelse mellem genus og semantik. I figur 4 tages der udgangspunkt i den alment gældende periodeinddeling (Wessén 1968: 93-106, 108-135) mellem klassisk og yngre fornsvensk (ca. 1225 - ca. 1375 resp. ca. 1375 - ca. 1526) repræsenteret af 'Ordbok öfver svenska medeltids-språket' (OSMS), ældre og yngre nysvensk (ca. 1526 - ca. 1732 resp. ca. 1732 og fremefter) repræsenteret af 'Ordbok över svenska språket' (SAOB) og moderne svensk repræsenteret af 'Svensk ordbok' (SO):

Moderne svensk (2019)	Ældre og yngre nysvensk (1526 og fremefter)	Klassisk og yngre fornsvensk (1225-1526)	Norrønt (1150-1350)
<i>banner</i> (U)	<i>baner</i> (N)	<i>baner</i> (N el. M)	
<i>fana</i> (U)	<i>fana</i> (U el. F) <i>fanel/fan</i> (M)	<i>fana</i> (F)	<i>gunnfani</i> (M)
<i>flagga</i> (U)	<i>flagga</i> (U el. F) <i>flagg</i> (U el. M)		
<i>märke</i> (N)	<i>märke</i> (N)	<i>märke</i> (N)	<i>merki</i> (N)
<i>bild</i> (U)	<i>bild</i> (U, M el. N, forældet F)	<i>biläte</i> (N)	<i>bilati/bilæti/ biliat</i> (N)
<i>spegel</i> (U)	<i>spegel</i> (U el. M, forældet N)	<i>speghil</i> (M)	<i>spegill</i> (M)
<i>bokstav</i> (U)	<i>bokstaf</i> (U el. M, forældet F el. N)	<i>bokstaver</i> (M)	<i>bókstafr</i> (M)
<i>skrift</i> (U)	<i>skrift</i> (U el. F, forældet N)	<i>skript</i> (F)	<i>skript</i> (F el. N)
<i>symbol</i> (U)	<i>symbol</i> (U el. M, forældet N) <i>symbolum</i> (N)		
<i>tecken</i> (N)	<i>tecken</i> (N, forældet U, M el. F)	<i>tekn</i> (N)	<i>tákn/teikn</i> (N)
<i>lekamen</i> (U)	<i>lekamen</i> (U el. M, forældet N)	<i>likamber</i> (M)	<i>likami/lik(h)amr</i> (M)
<i>lik</i> (N)	<i>lik</i> (N, forældet U el. M)	<i>lik</i> (N)	<i>lik</i> (N)
<i>människa</i> (U, pronominal reference i F)	<i>människa</i> (F, til tider M)	<i>människia</i> (F, dog også pronominal reference i M)	<i>menska</i> (F)

Figur 4: Genusudviklingen fra fællesnordisk (repræsenteret af norrønt) til moderne svensk for udvalgte arveord og indlån sammenlignet med senere indlån

Genusudviklingerne i figur 3 og 4 søges nu forklaret på baggrund af semantiske lighedstræk substantiverne imellem. Analogierne drages med udgangspunkt i de betydninger som findes i OÆDS og SAOB, og som

gælder for den periode hvor genusændringerne fandt sted. Det er klart at de følgende semantiske genussammenhænge ikke kan påvises med sikkerhed, og at andre ord eller andre faktorer sandsynligvis også har spillet en rolle i ændringen fra det ene til det andet genus. Som det blev eksemplificeret ovenfor med henvisning til Corbett (1991: 71) og EWDS (608 s.v. *Mauer*), er semantisk analogi allerede en veletableret måde at forklare genustilskrivning og -ændring på. I nærværende artikel anvendes denne metode som én ud af flere mulige forklaringer.

Udviklingen af da. *banner* (N) fra et valg mellem maskulinum resp. utrum og neutrum frem til en entydig neutrumsform kan sammenlignes med udviklingen af da. *flag* (N) fra utrum til neutrum. Der foreligger to indlån fra nedertysk (DEO: 41 s.v. *banner*, 121 s.v. *flag*) med ækvivalerende betydning. Førstnævnte kommer oprindeligt af fransk. Om *flag* nævnes det i ODS (IV: 1134 s.v. I. *Flag*) at genusændringen kan skyldes dette substantivs fortrængning af en tilsvarende betydning hos det nordiske substantiv *mærke* (N). Indtil da kunne *mærke* bruges »*om en med heraldiske ell. andre figurer dekoreret genstand, der er symbol paa en persons værdighed, samlingstegn for en gruppe personer olgn. (jf. Samlingsmærke); især om vaabenskjold ell. om flag, fane*« (ODS XIV: 668 s.v. II. *Mærke* 6.2; se også OÆDS III: 40 s.v. *Mærk(e)* 2). I svensk adskiller *flagga* (U) og *banner* (U) sig genusmæssigt fra *märke* (N). I dette tilfælde kan man i stedet have ladet den semantiske lighed med det middelnedertyske indlån da. *fane* (U)/sv. *fana* (U) (DEO: 114 s.v. *fane*; SEO I: 198-199 s.v. *fana*) være udslagsgivende.

I modsætning til da. *billede* (N) har sv. *bild* (U) ændret genus fra neutrum til utrum. At formen *bild* er et yngre indlån fra højtysk fra 1600-tallet der efterhånden erstattede den fornsvenske form *biläte* lånt fra middelnedertysk (SEO I: 70 s.v. *bild*), spiller tilsyneladende ikke nogen rolle. I begge tilfælde er der tale om neutrumsord. Genusændringen kan derimod være forårsaget af en semantisk lighed med sv. *spejel* (U) der både i fornsvensk, yngre nysvensk og moderne svensk er maskulinum resp. utrum. Omvendt kan da. *spejl* (N) være overgået til neutrum i analogi med da. *billede*. Både da. *spejl* og sv. *spejel* er indlån fra middelnedertysk med oprindelse i latin (DEO: 406 s.v. *spejl*; SEO II: 1036-1037 s.v. *spejel*). I både OÆDS (IV: 55 s.v. *Spejel* (*spejl*)) og SAOB (XXIX: 9288-9294 s.v. *spejel*) defineres et spejl i flere af sine betydninger som et (spejl)billede af eller forbillede for noget. Analogien mellem *billede* og *spejl* er således oplagt også i 1500-1600-tallets dansk og svensk.

Substantivet *tegn* bruges i ældre nydansk i sin nuværende betydning, bl.a. som udtryk for orddele og skrifttegn (OÆDS IV: 324 s.v. *Tegn*; ODS

XXIII: 906-907 s.v. II. *Tegn* 2.1). Synonymikken med *bogstav* kommer dermed tydeligt til udtryk. Også SAOB fremhæver denne betydning for sv. *tecken*: »skrivtecken, särsk. om bokstav« (SAOB XXXIV: 621 s.v. *tecken* 2.b.a). Udviklingen af da. *bogstav* (N, formentlig et indlån fra oldengelsk, jf. DEO: 59 s.v. *bogstav*) fra maskulinum og senere utrum frem til neutrum kan have været påvirket af analogien med da. *tegn* (N) der hele tiden har udvist mere stabile genusforhold. Det senere indlån fra latin *symbol* (N, oprindelig af græsk *symbolon*, jf. ODS XXII: 1452-1453 s.v. *Symbol*; SEO II: 1136 s.v. *sym-*) passer ligeledes både semantisk og genusmæssigt ind i denne gruppe. Til sidst skal substantivet *skrift* (N el. U) nævnes. Gennem stort set hele perioden har der været tilknyttet forskellige genera til forskellige lignende betydninger af dette substantiv. Ligesom i moderne dansk kunne man i ældre nydansk skelne mellem betydningen *bog* i neutrum og betydninger som *skriftsproget/noget skriftligt* og *den hellige skrift* i femininum/utrum (DDO: s.v. *skrift*; OÆDS III: 818 s.v. *Skrift(e)* (*skreft*, *skrøft*)). Den skriftsproglige betydning kunne i ældre nydansk imidlertid også udtrykkes med neutrum (OÆDS V: 931 s.v. *Skrift*). Det er på denne baggrund tænkeligt at substantivet *skrift* har haft medindflydelse på genusforvirringen og i sidste ende ændringen af *bogstav* fra utrum til neutrum. I svensk kan man i overgangsperioden mellem de to genussystemer se en lignende tendens til at ville samle *bokstav* (U) og *tecken* (N) under ét genus. Efter en periode med svingende genusforhold for begge substantivers vedkommende er utrum resp. neutrum imidlertid blevet opretholdt. Her kan analogien mellem *bokstav* (U), *skrift* (U) og *symbol* (U) have spillet en afgørende rolle.

De to arveord da. *legeme* (N)/sv. *lekamen* (U) (DEO: 258 s.v. *legeme*; SEO I: 567 s.v. *lekamen*) og da. *lig* (N)/sv. *lik* (N) (DEO: 261 s.v. I. *lig*; SEO I: 573 s.v. I. *lik*) og det oldsaksiske indlån da. *menneske* (N)/sv. *människa* (F) (DEO: 283 s.v. *menneske*; SEO I: 679-680 s.v. *människa*) besidder visse semantiske lighedstræk. Når både da. *legeme* og da. *menneske* har udviklet sig fra maskulinum resp. femininum til neutrum, kan det bero på et tidligere tættere betydningsfællesskab med *lig*. I ODS (XII: 791 s.v. I. *Lig* 1) anføres *krop* eller *legeme* som en forældet betydning af *lig*. Denne betydning blev efterhånden fortrængt af substantivet *legeme* der etymologisk er et kompositum sammensat af *lig* og *ham* (DEO: 258 s.v. *legeme*). I kraft af denne overlappende betydning kan først *legeme* og derefter *menneske* være overgået til det samme genus som *lig*. De svenske varianter *lekamen* (U), *lik* (N) og *människa* (F) har enten bevaret det oprindelige genus i form af neutrum og femininum eller videreført maskulinum som

utrum. Alle substantiverne ser imidlertid ud til i et vist omfang at være blevet påvirket af den nye genusforståelse i overgangen mellem det morfologiske og det semantiske system. At *lekamen* og *lik* har vekslet mellem maskulinum, utrum og neutrum, kunne tyde på en gensidig semantisk betinget genuspåvirkning. Også muligheden for at henvise til *människa* med både *hon* og *han* i ældre og yngre nysvensk bunder i et nyt semantisk princip om at sexus generelt har forrang for genus. Den bevarede feminine henvisningsform *hon* i moderne svensk (SO II: 2050 s.v. *människa*) viser imidlertid at rester fra et for længst forladt grammatisk system kan leve upåvirket videre ligesom det er tilfældet i moderne danske udtryk med fastfrosne kasusendelser som *fra borde*, *til hånde* og *til lands*.

5. Konklusion

Formålet med nærværende artikel har været at skitsere genusudviklingen i det standarddanske skriftsprog fra et morfologisk system i gammeldansk frem til et semantisk system i moderne dansk for på denne måde at skabe grundlag for en nærmere analyse af forskellige genusændringer. Ved hjælp af udvalgte teksteksempler er det blevet anskueliggjort hvordan det tredelte grammatiske genussystem i ældre middeldansk omfattede kasus- og genusbetingede bøjningsformer i maskulinum, femininum og neutrum af både substantiver, den bestemte artikel, adjektiver, participier, pronomener og visse numeraler. Efterhånden reduceredes denne bøjning til kun at gælde for substantivernes adled og de henvisende pronomener. Selv om bøjningen hos adleddene forsvandt, opretholdtes den pronominale henvisning i maskulinum og femininum med en gradvis sammensmeltning af de to genera til utrum. Eksempelmaterialet har vist hvordan utrum anvendes som en mere eller mindre tilfældig henvisningsform i Christiern Pedersens lægebog (*Lege*) fra 1533, mens Hans Christensen Sthen i tre tekster (*Bøn*, *Haand*, *Vandr*) fra henholdsvis 1577, 1578 og ca. 1589 lader den nye form fungere som en selvstændig genuskategori med et semantisk indhold afgrænset fra maskulinum og femininum. Interessant er det at denne overgangsperiode mellem det tredelte og det todelte system fra begyndelsen af 1500-tallet til slutningen af 1600-tallet tilsyneladende giver anledning til genusændringer for en stor gruppe substantivers vedkommende. Med et mindre udvalg af arveord og indlån er disse ændringer blevet søgt forklaret som semantiske analogidannelser. Eksempelvis kan *bogstav* og *spejl* have ændret genus fra maskulinum til neutrum i analogi

med *tegn* resp. *billede*. Disse ændringer kan desuden være med til at forklare de mange genusforskelle mellem moderne dansk og svensk. Ved at beskrive genusudviklingen for de tilsvarende substantiver fra fornsvensk til moderne svensk har jeg ligesom i dansk kunnet konstatere en høj grad af vaklen mellem forskellige genera i overgangsperioden mellem de to systemer. Om denne vaklen har ført til ændringer eller ej, søges igen forklaret på baggrund af semantiske analogier. Når sv. *bild* (U) har ændret genus fra neutrum til utrum, skyldes det muligvis en semantisk lighed med sv. *spegel* (U) der i modsætning til da. *spejl* (N) er blevet videreført fra maskulinum til utrum. Omvendt kan da. *spejl* (N) være blevet påvirket af da. *billede* (N). Videre studier vil kunne afgøre i hvor stort omfang sådanne semantiske analogier kan forklare de mange genusændringer og -forskelle inden for og mellem de to sprog.

Litteratur

Primærlitteratur

- Bøn = *Christelige oc vdkaarne Bøner*. Hans Christensen Sthen (1577). I: Jens Lyster (udg.) (2003): *Hans Christensen Sthens Skrifter*. II. *Christelige oc vdkaarne Bøner og En Liden Haandbog*. København: C.A. Reitzel. 13-149.
- Haand = *En Liden Haandbog*. Hans Christensen Sthen (1578). I: Jens Lyster (udg.) (2003): *Hans Christensen Sthens Skrifter*. II. *Christelige oc vdkaarne Bøner og En Liden Haandbog*. København: C.A. Reitzel. 289-413.
- Lege = *En nøttelig Legebog Faar Fattige och Rige Vnge och Gamle Om mange atskillige Siwgdomme som menniskene hender til ath komme paa deris legeme i mange honde maade Oc om gode raad oc Legedomme til dem Ath de som lese kunde mwe hielpe dem selffue oc andre flere met vrter som her voxe i Riget*. Christiern Pedersen (1533). Malmø: eget trykkeri.
- Luc = *A Danish Teacher's Manual of the Mid-Fifteenth Century (Cod. AM 76,8°)*. Sigurd Kroon et al. (udg.) (1993). Lund: Lund University Press.
- Mandev = *Mandevilles rejse i gammeldansk oversættelse, tillige med en vejleder for pilgrimme, efter håndskrifter udgiven af M. Lorenzen*. M. Lorenzen (udg.) (1882). København: S.L. Møllers Bogtrykkeri.
- Post = *Alle Epistler oc Euangelia som lesiss alle Søndage om aared. sammeledis Jule dag Paaske dagh. Pingetz dag. meth deriss vdydning oc glose oc eth Jertegen till huer dag met flere artickle som alle menniske nyttelige ere*. Christiern Pedersen (1515). I: C.J. Brandt & R.Th. Fenger (udg.) (1850): *Christiern Pedersens Danske Skrifter*. I. *Postillens Vinterpart*. Kjøbenhavn: Gyldendal.
- SjT = *Sjælens Trøst ("Siæla Trøst")*. Niels Nielsen (udg.) (1937-1952). København: J.H. Schultz.

- SjTsv = *Själens Tröst. Tio Guds bud förklarade genom legender, berättelser och exempel. Efter en gammal handskrift.* G.E. Klemming (udg.) (1871-1873). Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- SkL = *Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene.* I,1. *Skånske Lov.* Text I-III. Johs. Brøndum-Nielsen & Svend Aakjær (udg.) (1933). København: Gyldendal.
- Suso = *Henrik Susos Gudelig Visdoms Bog i dansk Oversættelse fra det femtende Århundrede.* C.J. Brandt (udg.) (1858). Kjöbenhavn: Thiele.
- Såby = *Det Arnamagnæanske Håndskrift nr. 187 i oktav, indeholdende en dansk lægebog.* Viggo Såby (udg.) (1886). København: Thiele.
- Vandr = *En liden Vandrebog.* Hans Christensen Sthen (ca. 1589). I: Jens Lyster (udg.) (1994): *Hans Christensen Sthens Skrifter. I. En liden Vandrebog.* København: C.A. Reitzel. 15-178.

Sekundærlitteratur

- AEW = *Altnordisches etymologisches wörterbuch.* Zweite verbesserte auflage. Jan de Vries (1977). Leiden: E.J. Brill.
- Brøndum-Nielsen, Johs. (1935): *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling.* III. *Substantivernes Deklination.* København: J.H. Schultz.
- Brøndum-Nielsen, Johs. (1950): *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling.* I. *Indledning. Tekstkildernes Lydbetegnelse. Vokalisme.* 2. ændrede Udgave. København: J.H. Schultz.
- Brøndum-Nielsen, Johs. (1965): *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling.* V. *Pronominer.* København: Akademisk Forlag.
- Corbett, Greville G. (1991): *Gender.* Cambridge, New York & Melbourne: Cambridge University Press.
- Davidson, Herbert (1990): *Han, hon, den. Genusutvecklingen i svenskan under nysvensk tid.* Lund: Lund University Press.
- DBL = *Dansk biografisk leksikon.* I-XVI. 3. udg. Sv. Cedergreen Bech (udg.) (1979-1984). København: Gyldendal.
- DDO = *Den Danske Ordbog.* Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.). URL: <https://ordnet.dk/ddo> (tilgået 1.10.2019).
- DEO = *Dansk Etymologisk Ordbog. Ordenes Historie.* 5. udg. 2. opl. Niels Åge Nielsen (2008). København: Gyldendal.
- Driscoll, Matthew & Svanhildur Óskarsdóttir (udg.) (2015): *66 håndskrifter fra Arne Magnussons samling.* København: Museum Tusulanum.
- DW = *Deutsches Wörterbuch.* IV, 1. Abteilung, 5. Teil. J. Grimm & W. Grimm (1958). Leipzig: S. Hirzel.
- EWDS = *Kluge. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.* 25., durchgesehene und erweiterte Auflage. Elmar Seebold (2011). Berlin & Boston: Walter de Gruyter.
- Falk, Hjalmar & Alf Torp (1900): *Dansk-norskens syntax i historisk fremstilling.* Kristiania: H. Aschehoug & Co.
- GS = *Gammeldansk Seddelsamling.* Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.). URL: <https://gammeldanskseddelsamling.dk/> (tilgået 1.10.2019).

- Heltoft, Lars (2019): "Fra gammeldansk til nutidsdansk". Under medvirken af Marita Akhøj Nielsen. I: Ebba Hjorth, Henrik Galberg Jacobsen, Bent Jørgensen, Birgitte Jacobsen, Merete Korvenius Jørgensen & Laurids Kristian Fahl (udg.): *Dansk Sproghistorie*. III. *Bøjning og bygning*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag. 129-225.
- HO = *Holberg-Ordbog. Ordbog over Ludvig Holbergs Sprog*. I-V. Aage Hansen & Sv. Eegholm-Pedersen (udg.) (1981-1988). København & Oslo: C.A. Reitzel & Universitetsforlaget. URL: <https://holbergordbog.dk/> (tilgået 1.10.2019).
- Jensen, Eva Skaftø (2011): *Nominativ i gammelskånsk – afvikling og udviklinger med udgangspunkt i Skånske Lov i Stockholm B 69*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Krahe, Hans (1969): *Germanische Sprachwissenschaft*. II. *Formenlehre*. 7. Auflage bearbejdet von Dr. Wolfgang Meid. Berlin: Walter de Gruyter.
- Lech, Gillis (1925): *Skånemålens böjningslära*. Lund: Carl Bloms boktryckeri.
- Lehmann, Christian (2004): "Interlinear morphemic glossing". I: Geert Booij, Christian Lehmann, Joachim Mugdan & Stavros Skopeteas (udg.): *Morphologie. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung/Morphology. An International Handbook on Inflection and Word Formation*. II. Berlin & New York: Walter de Gruyter. 1834-1857.
- MHDW = *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*. II. Bearbejdet in der Arbeitsstelle der Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz an der Universität Trier und in der Arbeitsstelle der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (2013). Stuttgart: S. Hirzel.
- MNDH = *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. II,2. A. Lasch und C. Borchling (2004). Neumünster: Wachholtz Verlag.
- MO = *Udkast til en DANSK GLOSEBOG på Dansk og Latin og Latin og Dansk*. Matthias Moth (1700-1708). Manuskript. URL: <https://mothsordbog.dk/> (tilgået 1.10.2019).
- Nedoma, Robert (2010): *Kleine Grammatik des Altisländischen*. Dritte, erweiterte und aktualisierte Auflage. Heidelberg: Winter.
- Nielsen, Niels Åge (1959): *De jyske Dialekter*. København: Gyldendal.
- Noreen, Adolf (1923): *Altnordische grammatik*. I. *Altisländische und altnorwegische grammatik (laut- und flexionslehre) unter berücksichtigung des urnordischen*. Vierte vollständig umgearbeitete auflage. Halle: Max Niemeyer.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog*. I-XXVIII. Verner Dahlerup (udg.) (1919-1956). København: Gyldendal. URL: <https://ordnet.dk/ods> (tilgået 1.10.2019).
- OGNS = *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. I-IV. Omarbejdet, forøget og forbedret udgave [I-III uændret optryk af 2. udg. 1883-1896]. J. Fritzner (1972-1973). Oslo, Bergen & Tromsø: Universitetsforlaget.
- OSMS I-III = *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. I-III. K.F. Söderwall (1884-1918). Lund: Berlingska boktryckeri- och stilgjuteri-aktiebolaget. URL: <https://spraakbanken.gu.se/fsvldb/> (tilgået 1.10.2019).
- OSMS IV-V = *Ordbok öfver svenska medeltids-språket. Supplement*. IV-V. K.F. Söderwall (1953-1973). Lund: Berlingska boktryckeriet. URL: <https://spraakbanken.gu.se/fsvldb/> (tilgået 1.10.2019).

- OÆDS = *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)*. I-V [fotografisk optryk af 1. udg. 1881-1885 med ændringer]. Otto Kalkar (1976). København: Akademisk Forlag. URL: <https://kalkarsordbog.dk/> (tilgået 1.10.2019).
- Pedersen, Karen Margrethe (1999): "Genusforenklingen i københavnsk". *Danske Folkemål* 41: 79-105.
- Petersen, Kathrine Thisted (2016): "Pragmatikkens rolle i et morfologisk funderet genussystem i yngre middelskånsk". *Ny forskning i grammatik* 23: 199-216.
- Petersen, Kathrine Thisted (2018): *Udviklingen af inkorporation fra gammeldansk til moderne dansk – fra umarkerede kasusformer til markeret artikelløshed og enhedstryk*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Pontoppidan, Erik (1668): *Grammatica Danica*. I: Henrik Bertelsen (udg.) (1979): *Danske Grammatikere fra Midten af det syttende til Midten af det attende Aarhundrede*. II. Med nye tillæg ved Caroline C. Henriksen og Carl Behrend. København: C.A. Reitzel.
- Roikjer, Folke & Børge Rasmussen (1932): *Tillæg til Johs. Brøndum-Nielsen Dialekter og Dialektforskning. Hovedtræk af danske Dialektejendommeligheder. V. Skånsk*. København: J.H. Schultz.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket*. I-. Svenska Akademien (udg.) (1898-). Lund, senere også andre: C.W.K. Gleerups förlag, senere også andre. URL: <https://www.saob.se/> (tilgået 1.10.2019).
- SEO = *Svensk etymologisk ordbok*. I-II. Elof Hellquist (1966-1970). Lund: C.W.K. Gleerups förlag.
- Skautrup, Peter (1944): *Det danske Sprogs Historie. I. Fra guldhornene til Jyske lov*. København: Gyldendal.
- Skautrup, Peter (1947): *Det danske Sprogs Historie. II. Fra unionsbrevet til Danske lov*. København: Gyldendal.
- SO = *Svensk ordbok*. I-II. Svenska Akademien (udg.) (2009). [Stockholm]: Norstedts. URL: <https://svenska.se/> (tilgået 1.10.2019).
- Trosterud, Trond (2006): "Gender assignment in Old Norse". *Lingua* 116: 1441-1463.
- Wessén, Elias (1968): *De nordiska språken*. 8. upplagan. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- ØMO = *Ømålsordbogen. I-. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer*. Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet (udg.) (1996-). København, senere Odense: C.A. Reitzel, senere Videnskabernes Selskabs Forlag og Syddansk Universitetsforlag.